

UOT 32

Y.Ə.Rzayeva

*Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
researcher042@gmail.com*

İDARƏETMƏNİN VƏ SİYASƏTİN İNSTİTUSİONAL ƏSASLARI

Açar sözlər: siyasət nəzəriyyəsi, idarəetmə institutları, idarəetmənin əsasları, institutionalizm nəzəriyyəsi

Məqalədə idarəetmənin və siyasətin institusional əsasları nəzərdən keçirilir və institutionalizmin müxtəlif versiyalarının dövlət siyasəti ilə bağlı əsas nəzəri məsələləri sistemləşdirilir. Müxtəlif mütəfəkkirlərin institusionalizm nəzəriyyələri qeyd edilmiş və onların müqayisələri verilmişdir. Siyasətinin və siyasi-inzibati idarəetmənin öyrənilməsində institusional yanaşmanın imkanları müəyyən edilir. Qoyulan məsələlər tarixilik, sistemli və analitik baxımdan öyrənilmişdir.

E.A.Рзаева

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ И ПОЛИТИКИ

Ключевые слова: политическая теория, институты управления, основы управления, теория институционализма

В статье рассматриваются институциональные основы управления и политики и систематизируются основные теоретические вопросы, связанные с публичной политикой различных вариантов институционализма. Упоминаются теории институционализма различных мыслителей и даются их сравнения. Определены возможности институционального подхода в изучении политики и политико-административного управления. Поднятые вопросы изучены с исторической, систематической и аналитической точек зрения.

Y.A.Rzayeva

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF GOVERNANCE AND POLITICS

Keywords: political theory, management institutions, the basics of management, the theory of institutionalism

The article reviews the institutional foundations of governance and politics and systematizes the main theoretical issues related to public policy of different versions of institutionalism. Institutionalism theories of various thinkers are mentioned and their comparisons are given. The possibilities of the institutional approach in the study of politics and political-administrative management are determined. The issues raised have been studied from a historical, systematic and analytical point of view.

Giriş

Sosial nizamın strukturları və ya alətləri kimi institutlar cəmiyyət daxilində fərdlərin hərəkətlərini formalaşdıran sabit və təkrarlanan davranış nümunələridir. Qurumun tərfi həm ictimai təşkilatlar kimi rəsmi təşkilati formaları, həm də ənənə kimi qeyri-rəsmi fərdi davranışları əhatə edəcək qədər geniş ola bilər. Bu səbəbdən də ictimai elmlər üçün institutların əsas tədqiqat mövzularından biri olduğunu söyləmək mümkündür. İnstitut anlayışına verilən bu əhəmiyyət institusionallaşma prosesini təsvir etməyə yönəlmiş müxtəlif yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə konseptual tarama modelində hazırlanan bu işdə köhnə və yeni institusionalizm yanaşmalarını müzakirə edərək qarşıya idarəetmənin və siyasətin yeni institusional əsaslarını təsvir etmək məqsədi qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə köhnə institusionalizm və yeni institusionalizm yanaşmalarının meydana çıxması tarixi ardıcılıqla verilmişdir. Daha sonra köhnə və yeni institusionalizm arasındakı fərqlər müzakirə edilmiş və institusionalizm yanaşmalarının zamanla gedişatı açıqlanmışdır. Habelə aşağıdakı suallara aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilmişdir:

Siyasi institutların məzmunu nədən ibarətdir? Onların təbiəti nədir? İnstitusional dəyişiklik prosesində fərdin yeri nədir? Daimi institusional formalara məhəl qoymamağın və ayrı-ayrı siyasi institutların süni şəkildə deformasiyaya uğramasının siyasi sistemin nəticələri nə ola bilər? Dövlətin və cəmiyyətin tranziti kontekstində bu məsələlər xüsusilə aktualdır.

Başlanğıcda, hazırda siyasət elmində ən çox yayılmış olan institusional paradıqma kontekstində elmi inkişafın əsas bloklarını göstərmək olar:

– nəzəri və metodoloji: institusional yanaşmanın mənşəyi və genezisi, institusional inkişaf və dəyişikliklər, formal və qeyri-rəsmi təcrübələrin təhlili;

– fənlərarası: sosial transformasiya və sosial inteqrasiya proseslərinin, institusional dəyişikliklərin dövlətin funksiyalarına, onun iqtisadi inkişafına təsirinin nəzərdən keçirilməsi;

– sektoral: sosiologiya, politologiya, dövlət idarəçiliyi, iqtisadi nəzəriyyə və s. üzrə institusional yanaşmanın öyrənilməsi;

– terminoloji: institusional yanaşmanın işlədiyi anlayışların məzmununun və sinonimliyinə konkretləşdirilməsi və s.

Ümumilikdə institusional paradıqmanın genezisi çərçivəsində siyasət ilə bağlı institutların əsas nəzəri inkişaflarını sistemləşdirmək tələb olunur ki, bunun yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin həllinə çalışılmışdır:

– institusional paradıqmanın formalaşması və inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirmək;

- institusional təhlilin aparıcı istiqamətlərini və metodoloji yanaşmalarını müəyyən etmək;
- siyasətin təhlilinə institusional yanaşmanın əsas müddəalarını formalaşdırmaq.

1. İnstitusionalizmə tarixi baxış. İnstitusionalizmə yanaşma siyasi reallığın biliyinə müəyyənədiçi metodoloji yanaşmalardan biridir. Siyasi doktrinaların tarixinin özü də şərti olaraq institusional paradigmanın genezisinin mərhələləri kimi təyin oluna bilər, çünki istənilən ictimai-siyasi hadisə və ya proses hansısa şəkildə siyasi institutlarla bağlıdır. Siyasi fikrin tanınmış klassikləri siyasətin, hakimiyyətin, dövlətin mahiyyətindən bəhs edərkən əslində siyasi institutların mahiyyəti və fəaliyyət xüsusiyyətləri problemlərinə müraciət etmişlər. Qədim mütəfəkkirlər hansı siyasi institutların ən yaxşı cəmiyyət və dövlət tipinin yaradılmasını təmin etməyə qadir olduğu sualına cavab axtarırdılar. Orta əsrlərdə kilsə institutları ilə dünyəvi hakimiyyət arasında qarşıdurma problemləri üstünlük təşkil edirdi. Siyasi azadlıq və vətəndaş bərabərliyi mövzusu, ədalətli qanunların təmin edilməsi və dövlətçiliyin müvafiq institusional təşkili, köhnəlmiş doqmalardan, ənənələrin ümumi tənqidi, hakimiyyət-intibahın, maarifçiliyin əsas ideyaları, köhnə və yeni dünyanın liberallaşdırılması və demokratikləşməsi müasir dövrün ümumi tendensiyasıdır.

Siyasi-hüquqi düşüncədə hər bir tarixi mərhələnin tarixi materialının və proseslərinin dərk edilməsi faktiki formalaşmış və sosial köklü siyasi formalardan irəli gəlirdi. Keçmiş mütəfəkkirlər tərəfindən siyasi institutların təhlili zamanı irəli sürdükləri fikirlərdə ümumbəşəri sosial-mədəni dəyərlərin qavranılması, siyasi, hüquqi və idarəetmə institusionalaşdırılması problemləri ilə bağlı narahatlığı əks olunur.

XIX əsrin sonlarından sosiologiyada, hüquqda, iqtisadi nəzəriyyədə və politologiyada institusionalizmin inkişafı paralel olaraq davam etmişdir. Lakin bu dövrdən başlayaraq dünyada siyasi proseslərin xarakterinin dəyişməsi, yeni dövlətlərin meydana gəlməsi və dövlətlərarası münasibətlərdə yanaşmaların hüquqi müstəvidə həllinə zərurətin yaranması siyasətin daha geniş formada öyrənilməsinə ehtiyacı artırdı. Bu da nəticə etibarilə XIX əsrin II yarısından politologiyanın fəlsəfədən, siyasi iqtisaddan və sosiologiyadan ayrılaraq müstəqil bir elmə – tədris fənninə çevrilməsinə təkan verdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində siyasi elmin inkişafı dövrü siyasi institutların formalaşması və fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə xarakterizə olunurdu [2, c.76-97; 11, c.26]. Qeyd edək ki, bu dövrdə müstəqil politoloji tədqiqatlara rəvac verildi və yeni-yeni milli siyasi məktəblərin yaranmasına başlandı. XX əsrin ortalarında fərdin əsas siyasi aktor kimi qəbul edildiyi

“davranış inqilabı”nın (bixeviorizm) təsiri altında institusional tədqiqatlarda müəyyən azalma baş verdi. Daha sonra siyasi institutların formalaşmasında yeni intensivlik XX əsrin son rübündə yenidən başladı və bu günə qədər elmi nəzəriyyə və praktikada ən populyar sahələr sırasında qalmaqdadırlar.

Anglo-Amerikan elmində klassik institusionalizm geniş yayılmışdır. Bu baxımdan institusionalizm daha çox “Amerika institusionalizmi” kimi başa düşülür (T.Veblen, U.Mitçel, J.Commons, C.Hertzler, C.Klark, F.Çepiq, L.Ballard, Q.Barns, K.Paunzino və s.).

İdarəetmə sistemi faktiki olaraq formal hüquqi institusional baxımdan dərk edildiyi zaman siyasət dövlət institutlarından törəmələrə çevrilir. Bu dövrün siyasət elminin hələ də *“dövlətsüinaslığın davamı, dövlətin, onun funksiyalarını yerinə yetirdiyi orqanların və institutlarının öyrənilməsi kimi”* qəbul edilməsi başa düşülür [8, c.147]. Burdan belə qənaətə gəlmək olur ki, cəmiyyətin siyasi təşkilatı formal hüquqi təşkilatlar və normalar kompleksi, siyasət siyasi institutların fəaliyyəti kimi, siyasi institusionallaşma isə siyasi hadisə və proseslərin normativ-hüquqi dizaynı kimi qəbul edilir.

Klassik institusionalizm nümayəndələri üçün əsas məsələlər siyasi institutların formalaşması və fəaliyyəti, dövlət idarəçiliyinin formal hüquqi aspektlərinin müəyyən edilməsi, “konstitusiya arxitekturasının” təhlili – milli konstitusiyaların və ayrı-ayrı siyasi institutların mənşəyi və fəaliyyəti, habelə siyasi davranışa təsir edən institusional amillərin müəyyən edilməsinə diqqətin yetirilməsidir [5, c.43; 10, c.153]. Qurumların formal, struktur aspektlərinin tədqiqi araşdırmaya təsviri xarakter vermiş və onların əsas istiqamətlərini – tarixi, iqtisadi, sosial-mədəni istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Tədqiq olunan hadisələrin təhlilinə ümumi yanaşmalar təsviri-induktiv, formal-hüquqi və tarixi-müqayisəli xarakter almışdır [9, c.18].

Aparılmış təhlillərdən belə anlaşılır ki, institusionalistlər öz əsərlərində insanların fərdi (davranış stereotipləri) və kollektiv (müxtəlif təşkilatlar) fəaliyyətin təşkilatı formaları ilə institutları eyniləşdirərək, formal institutların rolunu faktiki olaraq mütləqləşdirmiş və siyasi davranışın qeyri-siyasi determinantlarının əhəmiyyətini bərabərləşdirmişlər.

Görünən odur ki, dövlət idarəetməsində formal təşkilatların rolu institusional idarəetmədə əsas amil kimi çıxış edir ki, o da siyasi hadisə və proseslərin normativ-hüquqi strukturunu təşkil edir. Bunsuz dövlətin mövcudluğunu, onun sabitliyini və dayanıqlığını təmin etmək mümkünsüz görünür. Amma bu zaman siyasi proseslərdə, dövlət idarəetməsində fərdin rolunun nəzərə alınması vacib hesab edilir.

Beləliklə, o nəticəyə gəlirik ki, çərçivə, fərdin daxil olduğu və onun fərdi məqsədlərinə çatmaq üçün xüsusi üsulları müəyyən edən sosial strukturlardır. Adət və ənənələrin təsiri isə formal qanunların təsirindən bəzi

hallarda daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, fərd faktiki olaraq qərar qəbul etmək və hərəkət etmək azadlığından məhrum olunur, ikincisi, siyasətdə bəzən formal avtoritetlərdən daha nüfuzlu ola bilən qeyri-formal institut və təşkilatların öyrənilməsinə ehtiyac yaranır. Buna görə də siyasi institutların qeyri-rəsmi fəaliyyət aspektlərinin və bu aspektlərin qəbul edilməsində rolunun təsirindən kənarında öyrənilməsinə formal yanaşma XX əsrin birinci yarısının siyasi və hüquqi nəzəriyyəsinə sərt, inzibati xarakter vermişdir.

Misal olaraq göstərə bilərik ki, demokratik, sivil dövlətlərdə dövlət təsisatları ilə bərabər, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolu kifayət qədər böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir çox hallarda onların fəaliyyəti dövlətin struktur institutları ilə müqayisədə daha effektiv təsir bağışlayır.

2. “Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi”nə yanaşma. Klassik institusionalizmin mühafizəkar tədqiqatları fonunda idarəetmə problemləri aktuallaşır. *“Siyasi elmin dövlət idarəçiliyinin öyrənilməsinə yenidən istiqamətləndirilməsinin zəruriliyi”* gənc amerikalı alim, ABŞ-ın keçmiş prezidenti V.Vilsonun “Dövlət idarəçiliyi elmi” (1886) məqaləsində qeyd edilmişdir [6, c.24]. Elm sahəsi kimi dövlət idarəçiliyinə dair əsas müddəalar və onun məqsədləri barədə L.D.Vayt “Dövlət idarəçiliyi elminə giriş” (1926) kitabında aşağıdakıları bildirmişdir:

- *dövlət idarəçiliyi vahid proses kimi müxtəlif səviyyələrdə (federal, ayalət, yerli) öyrənilə bilər;*
- *dövlət idarəçiliyi qanunvericilik deyil, siyasi idarəetmə sistemidir;*
- *dövlət idarəçiliyi bir sənətdir, lakin o, elmə əsaslanmalıdır;*
- *dövlət idarəçiliyi müasir idarəetmə formalarının əsas problem vəzifəsidir* [6, c.64]. Vaytın bu fikirlərini hazırkı dövr üçün də məqbul hesab etmək olar. Müasir dövrdə də “dövlət idarəçiliyi” yuxarıda qeyd olunan müddəalara uyğun gəlir.

XX əsrin birinci yarısında dövlət idarəçiliyində mərkəzi yerdə elm və peşə fəaliyyəti kimi daxili təşkilatlanma və yenidənqurma, rəsmi və qeyri-rəsmi təşkilatların münasibəti və təşkilati davranış, təşkilati effektivlik və məhsuldarlıq, idarəetmənin prinsip və üsulları, habelə nəzarət məsələləri, hesabatlılıq və məsuliyyət dayanırdı.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra siyasətlə idarəetmə arasındakı fərq özünü büruzə verməyə başladı. Bu prinsipin praktik təcrübədə tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü ondan imtina etmək üçün fəal dəstəyə sövq etdi. Qərarların qəbulu və dövlət idarəçiliyinə yeni yanaşma əsasında bu nəzəriyyənin əsasları aydınlaşdı. Q.Simon “İnzibati davranış” (1947) əsərində göstərir ki:

- *idarəetmə hadisələrinin təhlili nəzəriyyənin müstəsna elmi metod və*

konsepsiyalarından istifadəni nəzərdə tutur;

– siyasətin inkişafı məntiqi pozitivizmin perspektivlərinə – empirik sübutlara və idarəedici eksperimentlərə əsaslanmalıdır;

– qərarların qəbulu prosesi səmərəlilik və rasionallıq baxımından dövlət idarəçiliyinin mahiyyətini təşkil edir [6, c.178-183].

R.Dalın fikrincə, dövlət idarəçiliyinin siyasət tərəfindən tanınması dövlət idarəçiliyi haqqında gənc elmdən məqsədlərin dürüst formalaşdırılmasını, həmçinin:

a) insan davranışının mürəkkəbliyinin etirafını;

b) idarəetmə vəziyyətlərində normativ dəyərlərin problemlərinin həllini;

c) dövlət idarəçiliyi ilə onun sosial mühiti arasında əlaqələrin hesablanması;

d) müqayisəli təhlilin istifadəsini nəzərdə tutur [1].

1970-ci illərdə dövlət idarəçiliyi təcridən siyasi elm və biznes idarəçiliyindən ayrılaraq müstəqil elm sahəsinə çevrildi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan fikirlərdən belə qənaətə gəlirik ki, dövlət idarəçiliyində empirik sübutlara, idarəedici eksperimentlərə əsaslanmadan qərarların qəbulu zamanı səmərəlilik və rasionallığın əldə edilməsi bir qədər imkansız görünür. Başqa sözlə, qərarların qəbulu zamanı cəmiyyətin davranışının və rəyinin öyrənilməsi üçün ictimai müzakirə keçirilir ki, bu da qərarların icra mexanizmi üçün mühüm şərtidir (əksər hallarda parlamentdə qanunların qəbulundan əvvəl həm də sosial dinləmələr həyata keçirilir). Bu vəziyyət idarəetmənin və siyasətin institusional əsaslarının formalaşmasına və bərqərar olmasına öz təsirini göstərir.

3. Yeni institusional nəzəriyyə. Neoinstitusionalizm 1980-ci illərin ortalarında qrup nəzəriyyəsinin sosial-siyasi tədqiqatlarında üstünlük təşkil edirdi. Onun qabaqcılları və davamçıları siyasətin hərəkətverici qüvvələrini göstərməyə və onlara izahat verməyə çalışırdılar. “Yeni institusional konsepsiya” termini ilk dəfə O.Vilyamson tərəfindən “Bazarlar və iyerarxiyalar” (1975) əsərində istifadə edilmişdir ki, onun yayılması da J.Març və Y.Olsenin “Yeni institusionalizm: siyasi həyatın təşkilati amilləri” əsəri ilə bağlıdır” (1984) [12]. D.Nortun “İnstitutlar, institusional dəyişikliklər və iqtisadiyyatın fəaliyyəti” (1990) əsəri klassikaya çevrildi [7].

Yeni institusional nəzəriyyənin metodologiyasının formalaşması neoklassik iqtisadiyyatın və ənənəvi institusionalizmin əsas yanaşmalarının sintezi əsasında baş vermişdir. Müxtəlif şərhlər həqiqətən yeni institusional yanaşmanın yaradılması prosesini çətinləşdirmişdir. Ən uğurlu nümunələr arasında müasir neoinstitusionalistləri: P.J.DiMaggio, V.Povell, P.Hall, R.Tayloru qeyd etmək olar.

Neoinstitusionalistlərin baxışları “institut” anlayışının daha geniş şərh, siyasət və inzibati davranışı müəyyən edən “müstəqil dəyişənlərin” müəyyən edilməsi ilə seçilir. Siyasi institutların qeyri-rəsmi strukturunun, onların fəaliyyətinin nəticələrinin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilir. Müqayisəli tədqiqatlar nöqtəyi-nəzərindən bu cür müxtəlif yanaşmalar institutların dərindən öyrənilməsinə, institusional dinamikanın daha geniş təhlilinə, cəmiyyətin siyasi təşkilatının səmərəliliyinə, dəyərlərinin və problemlərinin öyrənilməsinə kömək edir.

Yeni institusionalizm siyasi proseslərdə siyasi institutların daha müstəqil rolunu vurğulayır və cəlb olunan metodoloji yanaşmaların və nəzəriyyələrin geniş spektri ilə seçilir:

– normativ institusionalizm (J.Març, J.Olsen, J.Ott) siyasi həyatın təşkilati amillərinin təhlilini institutların fəaliyyətinə, qərarlara və təşkilatlarda aktorların davranışına təsir edən norma və dəyərlərin müəyyən edilməsi ilə birləşdirir;

– rəşional seçim nəzəriyyəsinə əsaslanan institusional təhlil (D.North, J.Buçanan, J.Commons, K.Şepsl, B.Veynqast, E.Ostrom) iqtisadi təhlilin üsullarının siyasətin öyrənilməsinin tətbiqinə, davranışda və rəşional aktorlar tərəfindən qəbul edilən qərarlarda utilitar hesablamaların üstünlük təşkil etməsinə yönəlib. Təhlilin əsas elementi formal və qeyri-formal şəraitə münasibətdə bir sıra ziddiyyətlər yaradır. Qaydalar fərdi davranış imkanlarını məhdudlaşdırır və sabit, nəzərdə tutulmuş qərarların qəbul edilməsinə imkan verir. dövləti təşkilat və institutlar məcmuəsi kimi təmsil edən tarixi institusionalizm nümayəndələri (P.Hall, D.Aşford) gələcək seçimə böyük təsir göstərən institusional seçimin (struktur və normativ) əsas səbəblərini axtarırlar: siyasi kurs, siyasi qərarlar, siyasi proses və ümumilikdə siyasi sistem;

– sosial institusionalizm;

– (F.Şmitter, D.Marş, R.Rods) müasir cəmiyyətlərdə “maraq qrupları”nın davranışını və onların hökumətlə münasibətlərini təsvir edərək dövlət və cəmiyyət, habelə ictimai sektor institutları arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənir;

– struktur institusionalizm (K.Viver, B.Roçman, A.Leyfart) yenilənmiş və təkmilləşdirilmiş elmi metodologiya ilə ənənəvi institusionalizmə yönəlmişdir. Buradakı institutlar qərar qəbul etmə prosesində olan aktorun hərəkətə mane ola biləcəyi bir-biri ilə əlaqəli “yol ayırıcıları” kimi başa düşülür.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək müəyyən nəticəyə gələ bilərik. Belə ki, institusionalistlərin vətəndaşların müxtəlif birliklərinin mahiyyət etibarilə integrativ olduğu, buna görə də cəmiyyətin dövlətə birləşməsinə təmin etdiyi fərziyyəsinə baxmayaraq, institusionalizm heç vaxt

sərt çərçivəyə malik olmamış və kifayət qədər heterojen bir istiqamət olmuşdur. İnstitusionalistlərin anlayışlarında məzmunun kifayət qədər geniş və qeyri-müəyyən tərifə malik olan “qurum” anlayışının başa düşülməsində də terminoloji qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Bu, müəyyən mənada anlayışın etimologiyası ilə bağlıdır.

Formal və qeyri-formal qaydaların, əxlaq normalarının, qanunların, davranış tənzimləyicilərinin, strukturların, prosedurların və mövcud təcrübələrin və s. məcmusu kimi “qurum” anlayışının qeyri-müəyyənliyi onun məzmun müxtəlifliyini əks etdirir. Ən dolğun tərif, fikrimizcə, A.Davidov tərəfindən verilir. O, sosial institutu – “*sosial alqoritmlərin köməyi ilə ümumi ehtiyacı ödəmək üçün insanlar tərəfindən yaradılan iyerarxik, paylayıcı sosial altsistem*” kimi xarakterizə edir [3; 4, c.72-73]. Yəni sosial alqoritmlər nəticə əldə etməyə yönəlmiş göstərişlər məcmusudur. Sosial alqoritmlər müxtəlif qütblərə malik ola bilər. İnstitusional metodologiya institusional, təşkilati və fərdi səviyyələrdə (institusional mühit - institusional struktur - institusional təcrübə) siyasi və sosial institutların formalaşmasının və məzmununun məntiqini açır.

Nəticə etibarilə isə dövlət siyasətinin, siyasi və inzibati idarəetmənin öyrənilməsində institusional yanaşma kompleks şəkildə:

– institusional mühitin mənşəyinin qanunauyğunluqlarını, formal qaydaları və qeyri-formal normaları ümumi qaydaya salan və sosial qarşılıqlı əlaqələri proqnozlaşdırıla bilən açıq və gizli münasibətləri izləyir;

– institusional razılığın əsaslarını, yəni siyasi cəhətdən qurulmuş təşkilati formaların (dövlət, siyasi partiyalar, ictimai birliklər və s.) sosial mühitlə əlaqəsini, habelə əlavə “daxili” məhdudiyətlərin məcburi məzmunu haqqında müqavilələri müəyyən edir, mövcud “oyun qaydalarını” tamamlayır;

– institusional təcrübələrin xüsusiyyətlərini, yəni müxtəlif təşkilatlar daxilində aktorların davranışı vasitəsilə institusional kompromislərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Nəticə

Hüquqi dövlətin və demokratik cəmiyyətin ən mühüm göstəricilərindən biri də dövlət hakimiyyətinin siyasi mexanizmlərinin institusionallaşmasıdır. Buradan bir daha aydın olur ki, institusionallaşma parlamentarizm və ya prezident demokratiyası institutlarının bərqərar olması, hakimiyyət bölgüsünün qanunvericiliyini hazırlamaq, hakimiyyətin hər üç qolunun müxtəlif səviyyələrdə uyğun strukturlarını yaratmaqdır. Hakimiyyət sisteminin institusionallaşması legitimliyini təmin edən Konstitusiyaya ilə möhkəmləndirilir. Demokratik rejimin institusional və konstitusion bərqərar olması dövlət aparatının islah olunmasından ayrılmazdır. Çünki burada hakim

elitanın dəyişilməsi baş verir. Bu prosesin öz qanunauyğunluqları və ziddiyyətləri vardır: onlar keçid dövrünün həyata keçirilməsinin forma və metodlarına mühüm təsir göstərir.

İnstitutlar sosial münasibətlərin nizamlılığını və proqnozlaşdırıla bilməsini təmin edir və eqoist fərdləri mövcud normalar əsasında qərar qəbul etməyə, yəni öz hərəkətlərinin məqsədəuyğunluğunu və onların həyata keçirilməsi üçün mütənasib məsuliyyət ölçüsünü müəyyən etməyə qadir olan şüurlu aktora çevirir. İnstitusional metodologiya “institusional mühit → institusional struktur → institusional təcrübə” alqoritmində öz əksini tapmış institusional, təşkilati və fərdi səviyyələrdə siyasi və sosial institutların formalaşması və məzmununu hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan verir. İnstitusional metodologiya sosial institutların mövcudluğunda unikal və xüsusi olanı üzə çıxarmağa kömək edəcək yanaşma ilə tamamlanmalıdır.

Beləliklə, idarəetmənin və siyasətin institusional əsaslarının analitik təhlili istiqamətində inkişaf edən tədqiqatlar, siyasət sahəsində tədqiqatların hələ dördüncü mərhələyə keçid üçün kifayət qədər yetkinliyə nail olunmadığını iddia etməyə əsas verir. Düzdür, son illərdə analitiklərin sayının və marağının artmasına bu istiqamətdə ölkəmizdə də işlərin güclənməsinə səbəb olacağını deməyə əsas verir. Belə görünür ki, problemin gələcəkdə də daha geniş formada və dolğun araşdırılması tədqiqatçılar üçün aktual olaraq qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. *Dahl R.* Demokratiya haqqında. Bakı: İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi (FAR CENTRE), 2004, 248 s.
2. *Алексеева Т.А.* Современные политические теории: курс лекций. Москва: Московский государственный институт международных отношений, РОССП ЭН, 2007, 464 с.
3. *Давыдов А.* Системный подход в социологии: новые направления, теории и методы анализа социальных систем. Москва: КомКнига, 2005, 328 с.
4. *Давыдов А.* Системная социология. Москва: Издательство ЛКИ, 2008, 192 с.
5. *Иншаков О.В.* Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // Социс, 2003, № 9, с.42-51
6. Классики государственного управления: американская школа / под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. Москва: Изд-во МГУ, 2003, 800 с.
7. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997, 180 с.
8. *Патрушев С.В.* Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы // Политическая наука, 2001, № 2, с.146-186

9. *Пономарёва Е.Г.* Политические институты и отношения в современной России: Учебник для вузов. Москва: Московский государственный институт международных отношений - РОССПЭН, 2007, 264 с.
10. *Ротстайн Б.* Политические институты: общие проблемы. Политическая наука: новые направления / под ред. Р.Гудина, Х.-Д.Клингеманна. Москва: Вече, 1999, с.149-180
11. *Серл Дж.* Что такое институты? // Вопросы экономики, 2007, №8, с.5-27
12. *March J.G., Olsen J.P.* The new institutionalism: organisational factors in political life // American Political Science Review, 1984, vol. 78, №3, с.734-749

Redaksiyaya daxil olub 13.07.2023